Matematické metody, experiment a pozorování v pozdně barokní Praze

K 300. výročí narození **Josefa Steplinga**

Alena Šolcová
Fakulta informačních technologií
ČVUT v Praze

10. listopadu 2016

Úvodem

- **V polovině 18. století nastaly v jezuitské akademii v Praze velké změny ve vzdělávání exaktním vědám.**

- Změnu – přesun koncepce od aristotelské vědy k newtonovské podstatně ovlivnil **Josef Stepling**.

- Hrál hlavní roli ve změně **jezuitského vzdělávacího programu (kurikula).**

1750

Matematické vědy v jezuitském vzdělávacím programu

- 1586 Ratio studiorum
- Christophorus Clavius, Collegio Romano
- Návrat k antickým matematickým pramenům
- Aristotelovy standardy k demonstrování vědeckých poznatků

- Obtížný problém – užití sylogismu
- Aristotelés chápe sylogismus jako ideální a nejsilnější nástroj k uvažování.
- Lze jej aplikovat v přirozeném světě?

Stepling – předchůdce moderní logiky

- Studuje Leibnizovy a Wolfovy ideje.
- Přeložil aristotelskou logiku do formulí. Můžeme jej proto považovat za raného předchůdce moderní logiky.

Klementinum

Klementinum (*Clementinum*) bylo původně postaveno jezuity jako kolej pro studenty.

Bylo založeno roku **1556** s pomocí krále Ferdinanda I. (Habsburského).

Bylo zde umístěno „gymnasium“ a Ferdinandova akademie, později spojena s univerzitou, knihovnou, tiskárnou, lékárnou s laboratoří, nemocnicí a dvěma kostely.

Od roku **1622** zde byla knihovna všech kolejí univerzity a
 od roku 1751 a*stronomická věž* - hvězdárna - do prvního desetiletí 20. století jediná významná observatoř v Českém království.
S astronomií bylo spojeno meteorologické pozorování.

Joseph Stepling (1716 – 1778)

- * 1716, 29. června, Regensburg
- + 1778, 11. července, Praha

- Jeho otec Heinrich Wilhelm Steplin (sic!) z Vestfálska byl sekretářem vyslance Českého království u sněmu v Řezně.
- Po smrti otce se Stepling v dětském věku přestěhoval s matkou Blandinou do Prahy (pocházela z Čech).

Josef Stepling se narodil v Regensburgu (v Řezně), 29. června 1716

Vzdělání

- Zpočátku připravovali mladého Steplinga soukromí učitelé, pak navštěvoval latinskou školu v PRAZE na Malé Straně.
- Pak přestoupil do jezuitské koleje v PRAZE,
  chtěl i vstoupit do řádu,
  ale vzhledem ke slabé tělesné konstituci, nebyl přijat.
  Učitelé ho vedli ke studiu matematiky, např.
  P. Sykora vložil do jeho rukou Eukleidovy Základy.

- Stepling - šestnáctiletý – poprvé pozoroval a s velkou přesností dokumentoval zatmění Měsíce (28. května 1733).
  Použil tabulky francouzského matematika a astronoma Philippa de la Hire (1640 – 1718).

V jezuitském řádu

- Ve stejném roce byl konečně přijat do jezuitského řádu a jako novic přešel do BRNA (Brünn).
- Potom studoval filosofii v OLOMOUC I (Olmütz) v letech 1735 – 1738 a ve studiu pokračoval ve ŠTÝRSKÉM HRADCI (Graz), poté se vrátil zpět do OLOMOUCE.
- Nebyl spokojen s přednáškami o Aristotelovi a začal číst matematickou literaturu: *Wolfovy* a *Sturmovy* učebnice a fyzikální pojednání a studoval je velmi důkladně se všemi podrobnostmi.
- Z OLOMOUCE (Olmütz) odešel do KLADSKA (Glatz) a do SVÍDNICE (Schweidnitz) vyučovat.
- Před rokem 1743 Stepling zahájil studium teologie v PRAZE, vyučoval přitom své bratry a učil matematice a fyzice na různých jezuitských školách.

1751 - hvězdárna

„Matematická věž“ byla postavena v roce 1721/1722 jako vyhlídková věž.

Josef Stepling ji změnil na skutečnou hvězdárnu.

Opatřil přístroje k pozorování a k měření a uvedl ji na evropskou úroveň.

Od roku 1752 zavedl systematická a pravidelná pozorování stavu atmosféry, tlaku, teploty a srážek, které později publikoval.

Založení hvězdárny

Sluneční hodiny na věži

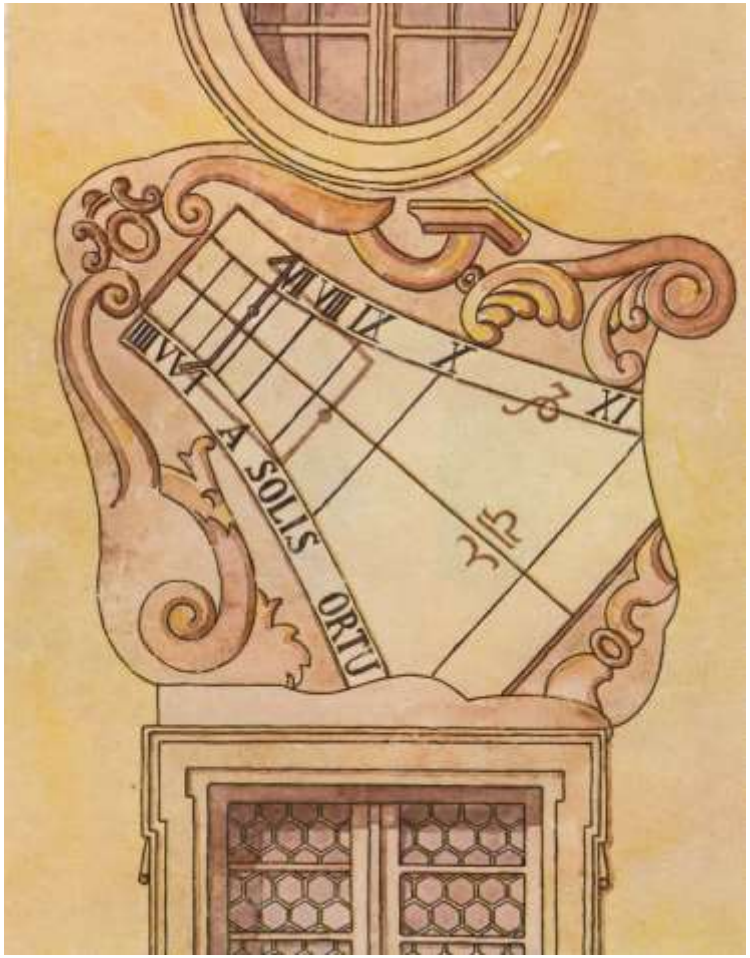

- Vznikly na Steplingův podnět
- Stepling pomáhal známému tvůrci slunečních hodin Janu Engelbrechtovi z Berouna
- ***„A solis ortu ad usque occasum, laudabile nomen Domini“*** (též na Révovém nádvoří)

Východní sluneční hodiny na věži

Hodinové přímky poloorlojních hodin kolmo na rovník (přesná orientace stěny)

Znamení Berana a Vah

Hodiny - číslované římskými číslicemi IIII – XI

Polos (i na západní stěně) – délka 58 cm, síla 1,5cm, kulička o průměru 3 cm.

Engelbrechtovy hodiny, Beroun

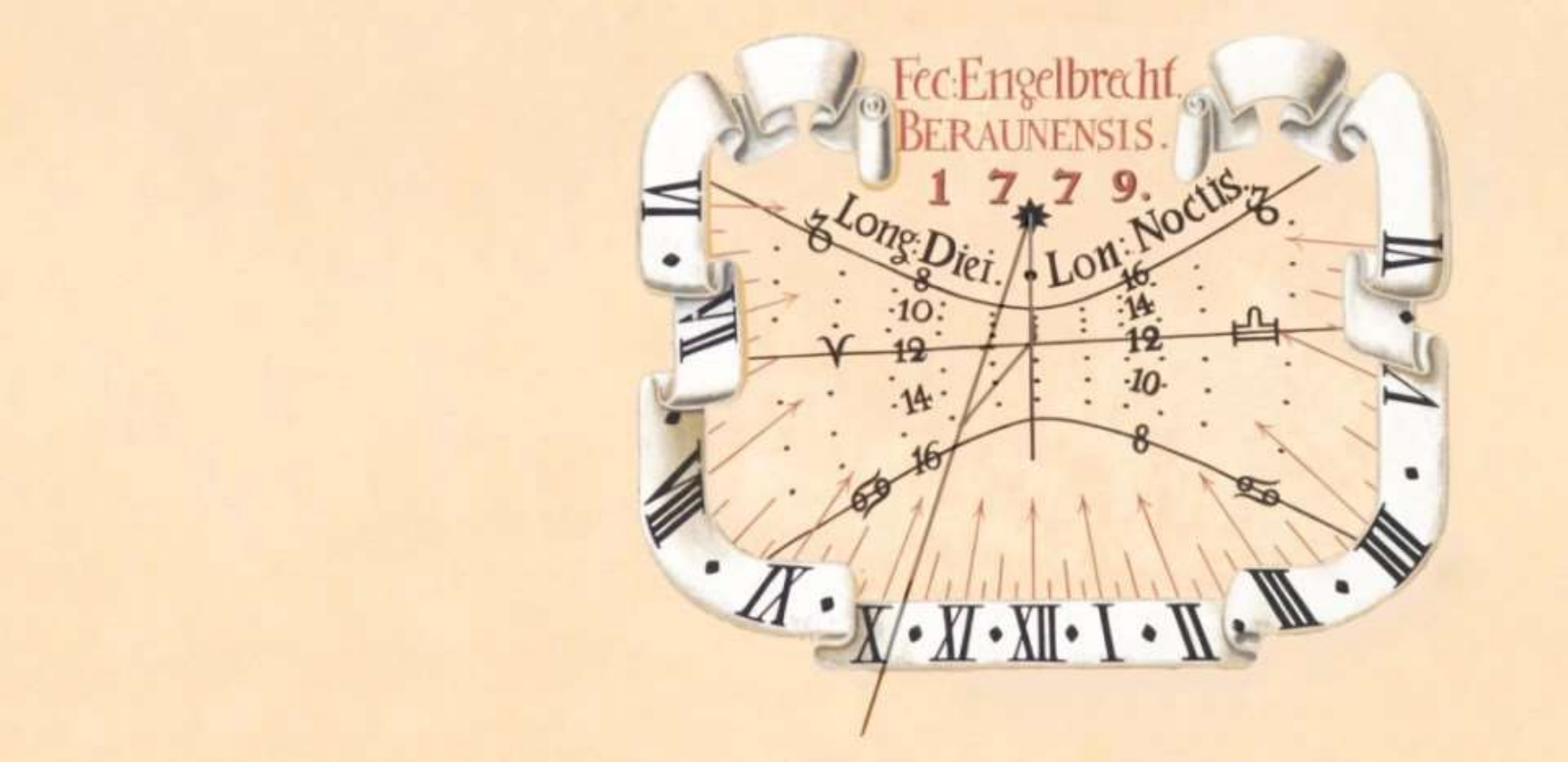

Měření času

Hodiny v Klementinu

Johannes Klein (1684 – 1762)

Projekt ve Steplingových

Exercitationes geometrico – analyticae , 1751

Hodiny v Klementinu

Experimenty s elektřinou

- 1745
- Pokusy na 800 m dlouhých řetězech
- Vzbudil velký zájem veřejnosti o jezuitské znalosti a vědu

Jean Antoine Nollet (1700 -1777)

1753

- Statická elektřina byla generována třením rukou na skleněné kouli .
- Přenos náboje pomocí řetězů na různá tělesa.
- Často se diváci podíleli na těchto pokusech.
- Na obrázku ukazuje Nollet experimenty na rostlinách a zvířatech.

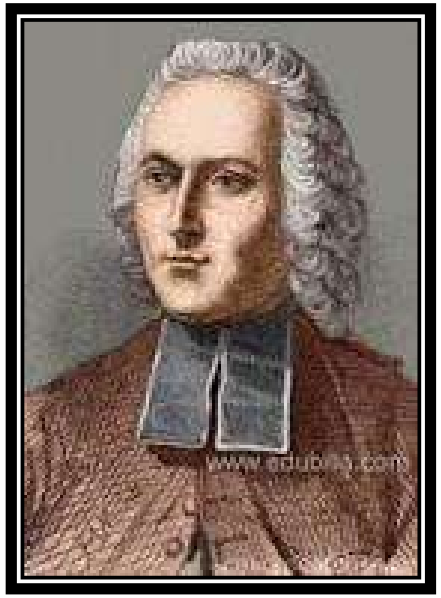

Abbé Nollet: ***Leçons de physique expérimentale*** (1745/75), 6 svazků

Optické přístroje, 1764

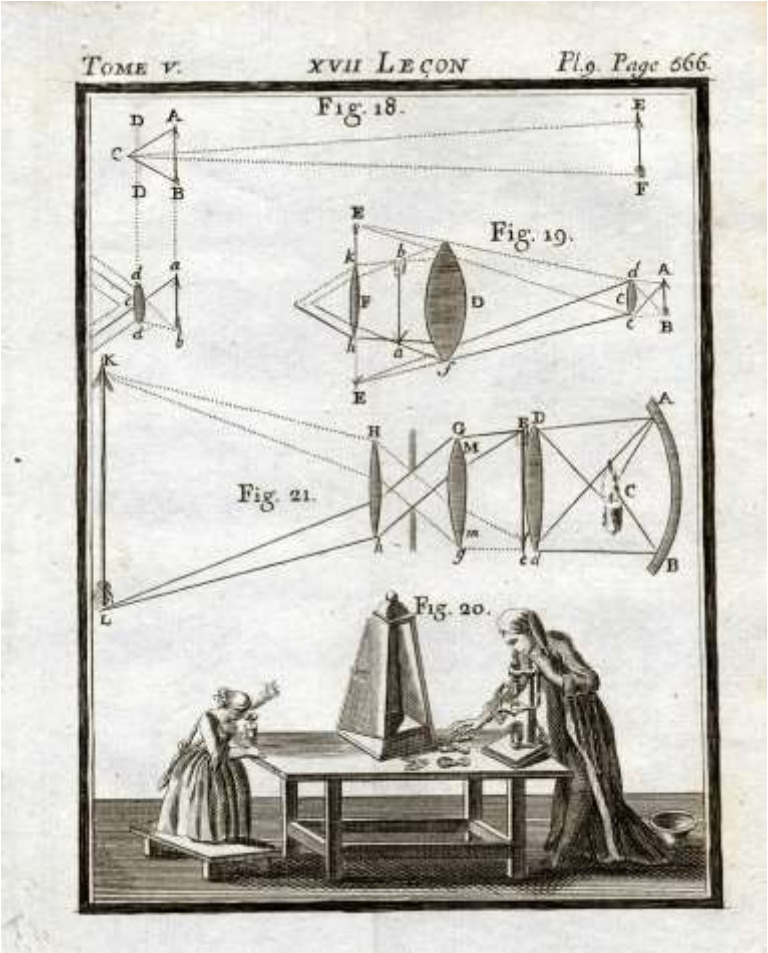

- Optické přístroje byly velmi oblíbené.
- Mikroskopy, dalekohledy, zrcadla, hranoly a čočky.
- Na obrázku je žena a dívka pozorují mikroskopem.
- Výše je diagram konstrukce jednoduchého a složitějšího mikroskopu a tzv. kouzelné (magické) lampy.

Chování světelných paprsků, 1764, sv. 5

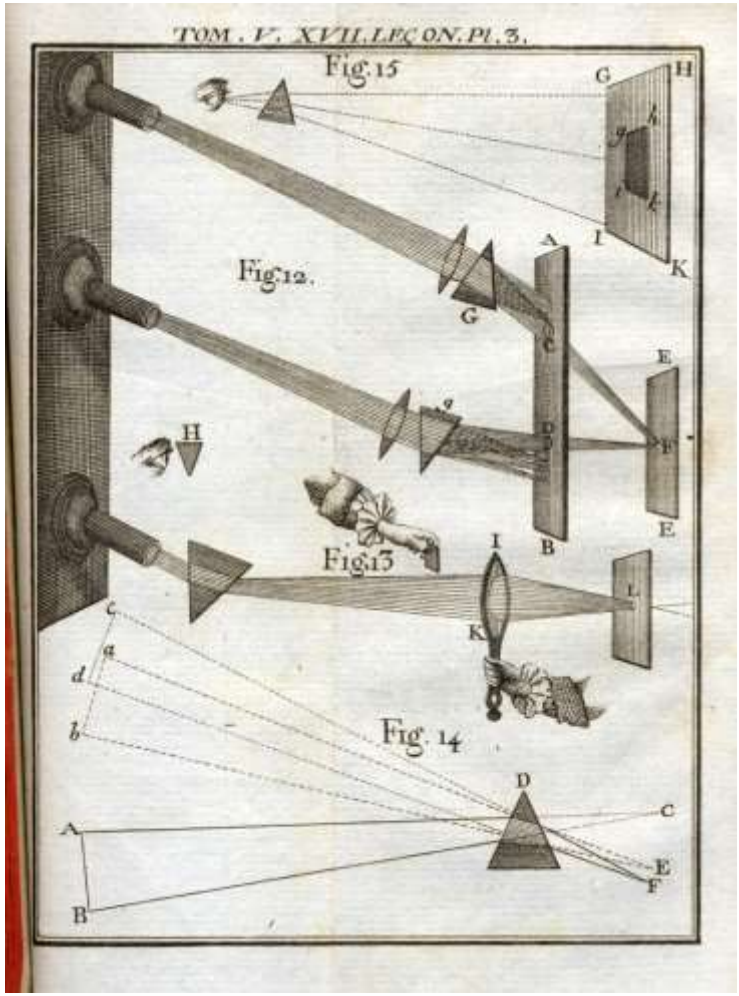

- **Chování světelných paprsků** vnikajících do tmavé místnosti a užití hranolů a čoček.
- **Nollet** vyučoval fyziku a matematiku členy francouzské šlechty a sardinského krále.
- V roce 1758 byl jmenován **„Učitelem fyziky královských dětí.“**
- Založil ***„Cabinet des Physiques“*** pro francouzského krále Ludvíka XV.

Camera obscura, 1764, sv. 5

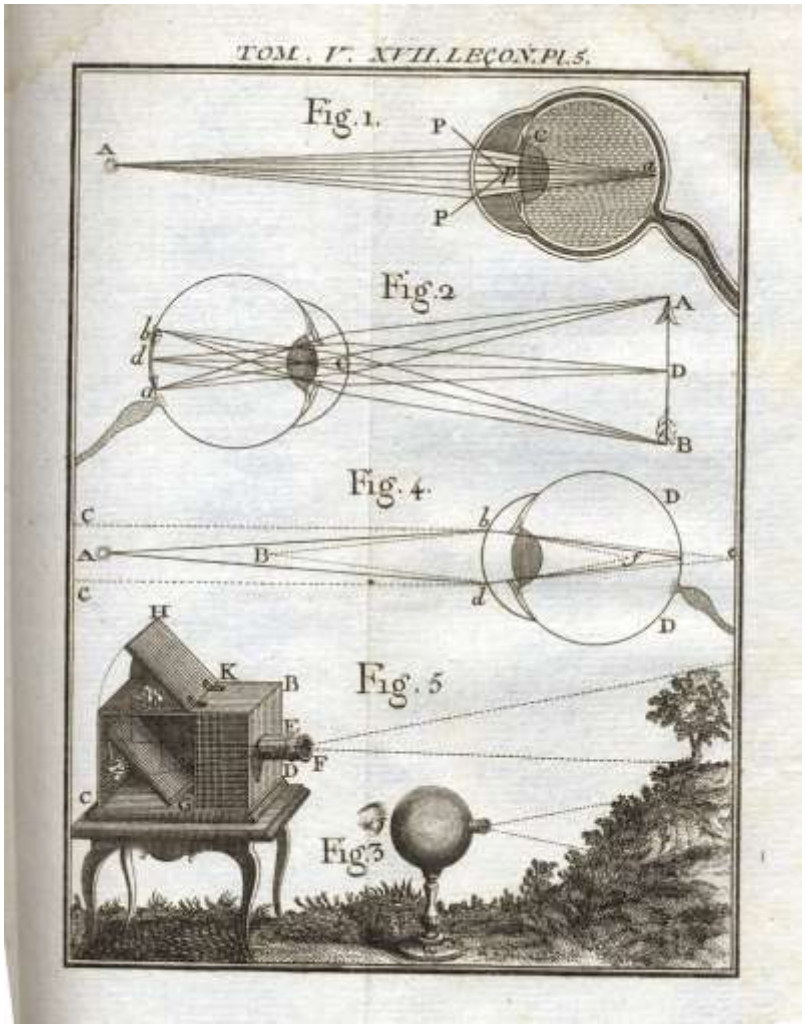

- Principy přístroje
- Jak se užívá čoček a zrcadla?
- Porovnání s různými vlastnostmi oka.

Promítání v roce 1764, sv. 5

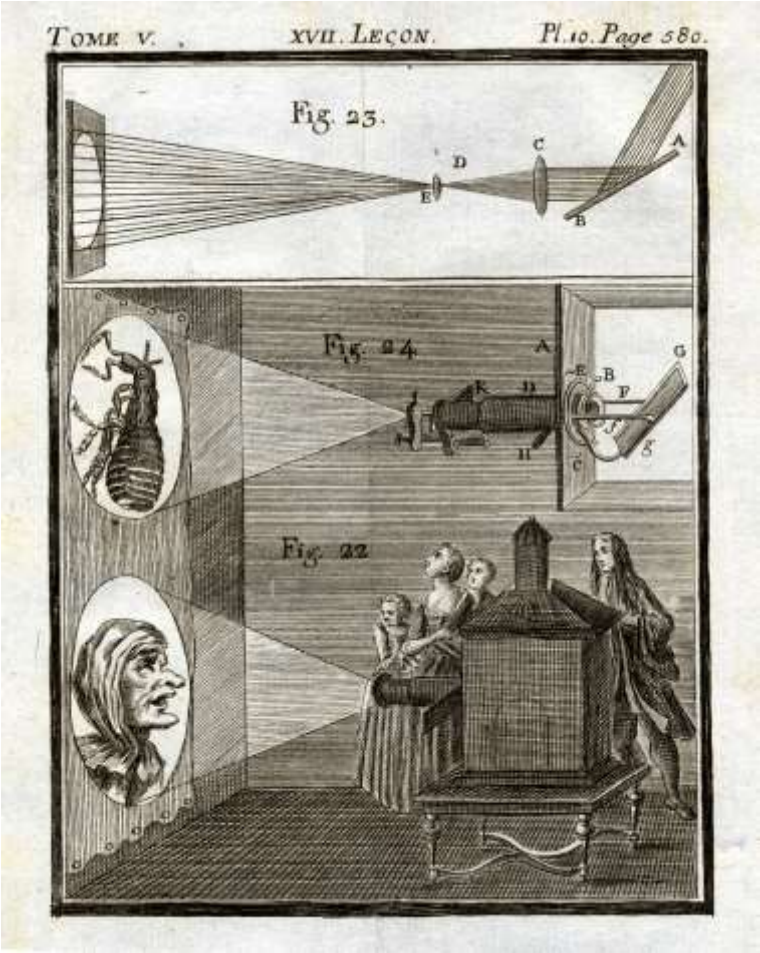

- Horní diagram ukazuje, jak lze promítat světlo na stěnu pomocí zrcadla a čoček.
- Dole ukazuje kouzelnou projekční lampu veřejnosti. Dolní projekce je obraz na skle a nad ním je nějaký hmyz (blecha).

Vlastnosti magnetu - 1764

- Dole - nádoba naplněná vodou obsahuje drobné železné předměty.
- Ty se pohybují k druhému magnetu nebo od něho v závislosti na orientaci pole.

L'ELECTRISÉE.
33.
Je le sçais, où se trouve mieux
Cette vertu presque magique,
Sçavamment nommée électrique;
Jeunes Beautés, c'est dans vos yeux.
33 l'Electrisée

Stepling a císařovna

- Císařovna Marie Terezie jmenovala Steplinga **ředitelem filosofických studií.**
  Od roku 1752 byl odpovědný za reformu vyššího vzdělávání.
- **Podporoval rozvoj exaktních věd, založil vědeckou společnost podle vzoru Královské společnosti v Londýně. Mnohé výsledky této společnosti byly publikovány.**
- **Po jeho smrti dala Marie Terezie postavit památník jako poděkování za to, že věnoval knihy univerzitě.**

Steplingův vědecký život

- Josef Stepling učinil první kroky ke studiu Newtonovy fyziky.
- Založil seminář pro studenty a své řádové spolubratry - kolegy. Řešili společně problémy infinitesimálního počtu. Studovali v něm díla **Isaaca Newtona** a **Gottfrieda W. Leibnize** a dalších.
- Ovlivnil tak vzdělávání v exaktních vědách na pražské univerzitě.
- Všechny Steplingovy práce byly v latině.
- Později je překládal do němčiny jeho žák **Antonín Strnad**, pozdější ředitel hvězdárny.

Nový matematický sál, Klementinum

Vybrané Steplingovy práce:

- *Eclipsis Lunae totalis Pragae anno 1748 observatae*, Pragae 1748.

- ***Exercitationes geometrico-analyticae*** *de ungulis aliisque frustris cylindrorum, quorum bases sunt sectiones conicae infinitorum generu,* Pragae 1751, 4°.; nova editio Dresdae 1760.

- ***Differentiarum minimarum quantitatum variantium calculus directus vulgo differentialis,*** **Pragae 1764, 4°.**

Josef Stepling

1716 Regensburg

1778 Praha

Exercitationes geometrico- analyticae

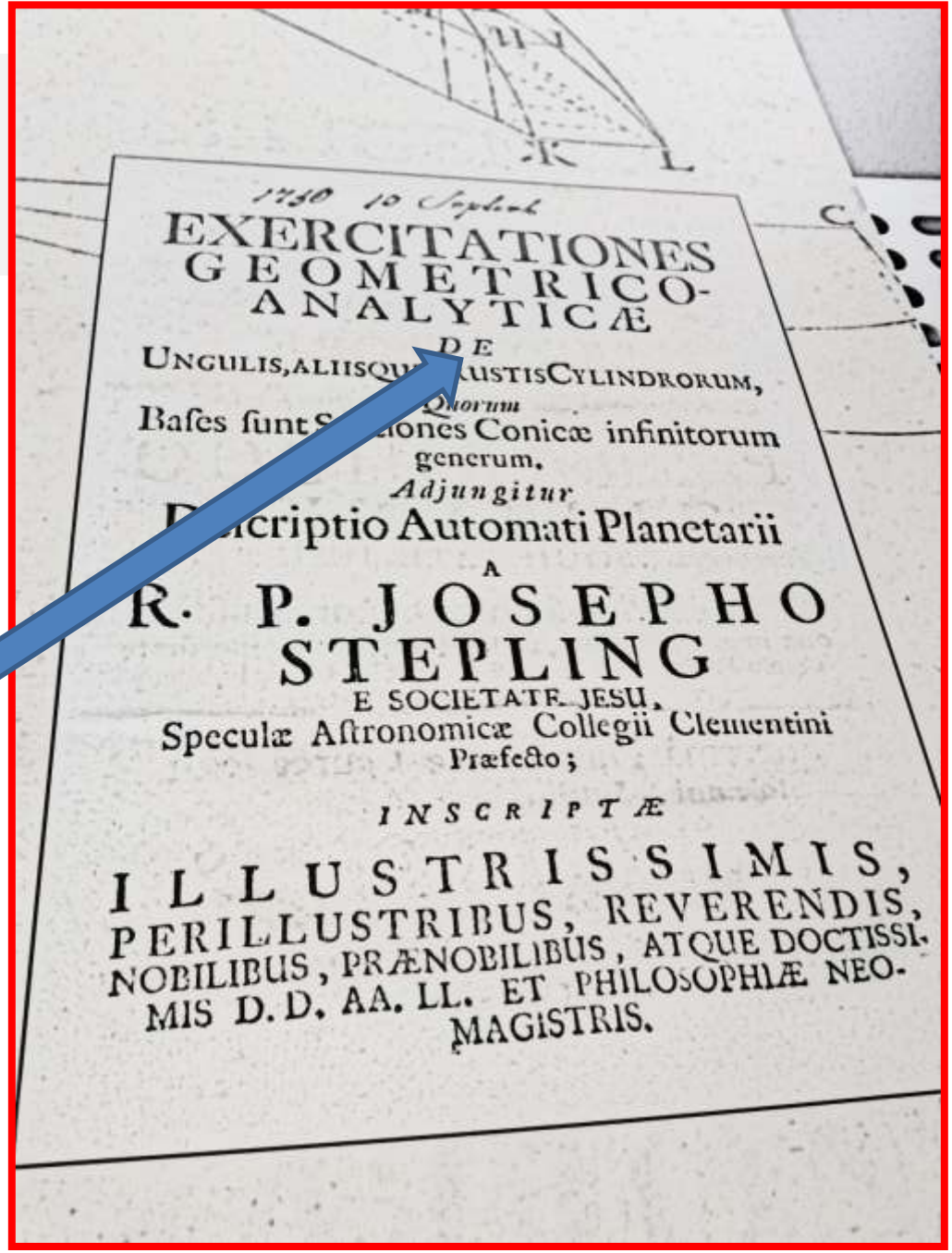
EXERCITATIONES
GEOMETRICO-
ANALYTICÆ
DE
UNGULIS, ALIISQU USTIS CYLINDRORUM,
Quorum
Bases sunt S ones Conicæ infinitorum
generum.
Adjungitur
Descriptio Automati Planetarii
A
R. P. JOSEPHO
STEPLING
E SOCIETATE JESU,
Speculæ Astronomicæ Collegii Clementini
Præfecto;
INSCRIPTÆ
ILLUSTRISSIMIS,
PERILLUSTRIBUS, REVERENDIS,
NOBILIBUS, PRÆNOBILIBUS, ATQUE DOCTISSI-
MIS D. D. AA. LL. ET PHILOSOPHIÆ NEO-
MAGISTRIS.

Exercitationes geometrico-analyticae

- Problémy integrálního počtu
- Výpočty objemů, plášťů rovinami seříznutých válců
- Kuželosečky vyšších řádů

_____

Vynalézavost, s níž Stepling počítal různé integrály, byla v jeho době nejvíce ceněna.

Exercitationes geometrico-analyticae

Definice aritmetických operací a jejich rozšíření:

Nekonečně malá veličina je výsledek nekonečného dělení konečné veličiny.

Nekonečně malá veličina je větší než nula (protože nulu nepovažuje za veličinu).

_____

Uvažuje i o nekonečných veličinách vyšších řádů.

Dále pak pokračuje podle knihy markýze l‘Hospitala.

Definice válce

- Matematici v té době byli přesvědčení, že všechny matematické pojmy lze explicitně definovat.
- Stepling nebyl spokojen s definicí válce, jak ji vyjádřil Eukleidés.
- **Steplingova definice:** Válec je těleso, které vznikne přímočarým pohybem libovolné rovinné křivky, při němž křivka zůstává stále rovnoběžná s předcházejícími svými polohami.

Kružnice vyššího řádu dle Steplinga

- Steplingova kružnice vyššího řádu je křivka vyjádřená rovnicí $y^{m+n} = x^m(2r - x)^n$

- Rovnice kružnice $y^2 = x(2r - x)$

$$y^2 = 2rx - x^2$$

- Stepling tak dospěl ke zobecnění výpočtů.

Exercitationes geometrico-analyticae

- Problémy integrálního počtu
- Výpočty objemů, plášťů rovinami seříznutých válců
- Kuželosečky vyšších řádů

_____

Vynalézavost, s níž Stepling počítal různé integrály, byla v jeho době nejvíce ceněna.

Aplikace matematiky

V roce 1748 Stepling určil zeměpisnou délku Prahy pro novou mapu Německa.

V roce 1751 založil hvězdárnu v jezuitské koleji v Klementinu.

Studoval aberaci světla hvězd a vlastnosti elektřiny.

Meteorologická pozorování

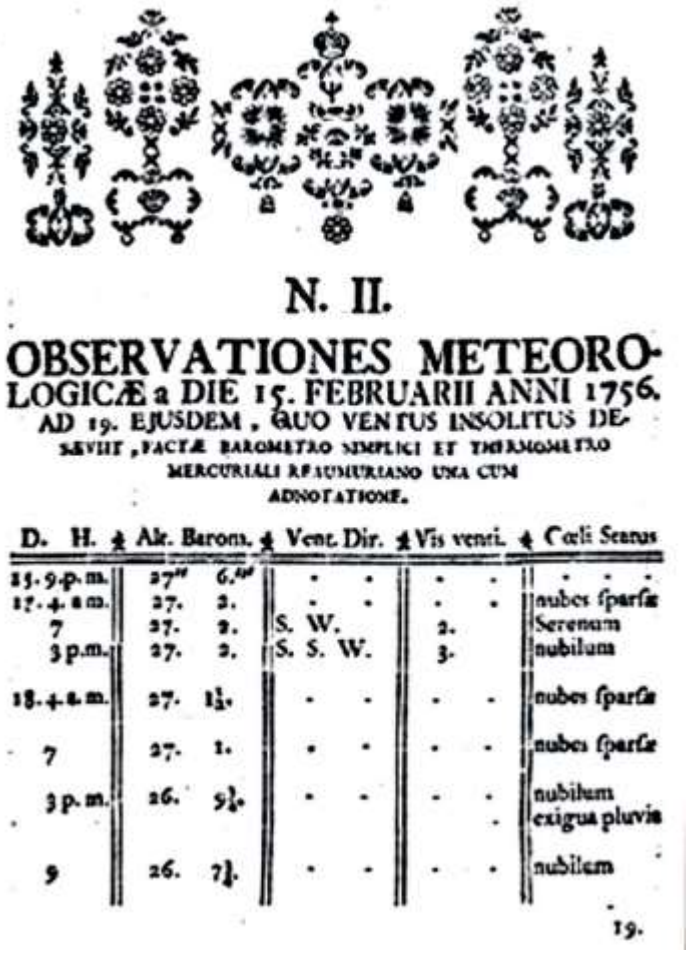

N. II.

OBSERVATIONES METEOROLOGICÆ a DIE 15. FEBRUARII ANNI 1756. AD 19. EJUSDEM, QUO VENTUS INSOLITUS DESEVIIT, FACTÆ BAROMETRO SIMPLICI ET THERMOMETRO MERCURIALI RAUMURIANO UNA CUM ADNOTATIONE.

D.	H.	Alt. Barom.	Vent. Dir.	Vis venti.	Cœli Status
15.	9. p. m.	27'' 6.''''	. .	. .	. . .
17.	4. a m.	27. 2.	. .	. .	nubes sparsæ
	7	27. 2.	S. W.	2.	Serenum
	3 p.m.	27. 2.	S. S. W.	3.	nubilum
18.	4. a m.	27. 1½.	. .	. .	nubes sparsæ
	7	27. 1.	. .	. .	nubes sparsæ
	3 p. m.	26. 9½.	. .	. .	nubilum exigua pluvia
	9	26. 7½.	. .	. .	nubilum

19.

- V roce 1752 zahájil pravidelná meteorologická pozorování.

Steplingova korespondence

- Jeho korespondence s evropskými matematiky a astronomy:

Maximilian Hell,
Franz Huberti,
Jean-Antoine Nollet,
Ruder J. Boscowich,
Nicolas-Louis de Lacaille,
Christian Wolf,
Leonhard Euler atd.

je důležitá pro studium a
porozumění matematických znalostí té doby.

Stepling jako univerzitní učitel v posledních letech

- Zůstal na univerzitě po zrušení jezuitského řádu v roce 1773.
- Často navštěvoval nově založený Klub vědců (v blízkosti Klementina) v dnešní Karlově ulici.
- Četl časopisy.
- Jeho respekt u odborníků i ve veřejnosti byl trvalý.
- Vyjednal ve Vídni profesury pro své žáky
  - **Stanislav Vydra**: elementární matematika
  - **Joannes Tessanek** (český Newton): vyšší matematika

Klementinum

Steplingovi žáci

Ovlivnil řadu svých nástupců:

- Joannes Tesanek („český Newton“)
- Stanislaw Wydra (profesor elementární matematiky)
- Anton Strnad (profesor astronomie atd.)
- Alois M. David (ředitel hvězdárny atd.)
- Franz Joseph Gerstner (profesor vyšší matematiky a zakladatel techniky)
- Bernard Bolzano (matematik atd.)

Pamětní deska

Jméno Josefa Steplinga
najdeme
mezi 72 významnými osobnostmi
historie vědy a kultury
pod okny Národního muzea.

Národní muzeum v Praze